رسالہ

صنائع لفظی و معنوی

زبان

اردو و فارسی

برائے افادہ طلبائے مدارس

مؤلفہ

سید نور الحسن صاحب ٹیچر ایم اے او کالج علی گڑھ

باہتمام محمد مقتدی خاں شروانی

در مطبع انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ طبع گردید

سنہ ۱۹۱۶ء

قیمت فی جلد (۴ر)

بار اول

۱

۷۸۶

بسم اللہ الرحمن الرحیم
نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم

کلام دو نوع باشد۔ یکے نثر و دیگر نظم۔ و ہر دو را دو درجہ است حُسنِ ذات و حُسنِ صفات۔ حسن ذات کہ بدلہا سرایت کند ہر کسے را میسر نشود۔ و آلا حُسنِ صفات کہ متعلق است بہ تزئین کلام منقسم مے شود بر صنائع لفظی و معنوی و ذوق سلیم را اجزا آگاہی چارہ نیست کہ لطفِ کلام بر آں منحصر۔ و باللہ التوفیق۔

فصل اوّل در بیان صنائع لفظی

تجنیس و ترصیع و تسجیع مقلوب رد العجز دال　　توشیح و تاریخ اشتقاق ست سیاقت نیز خوال
متلون و ذو قافیہ آوردہ اند اے با صفا　　ہم از خیال حرف باشد مقطع و موصل روا
منقوط فوق و تحت داں ہم واسع و واصل نگر　　خیفا و رقطا جامع را در صنعتِ لفظی شمر

تجنیس

تام | محرف | ناقص و زائد | مرکب | مکرر | مطرف | مضارع | خطی

تجنیس تام [۱]

تا زلفت را جدا مشاطه گر از شانه کرد
دست آں مشاطه مے باید جدا از شانه کرد

اگر روئے ترا نسبت بگل کردم غلط کردم   وگر موئے ترا مشک خطا گفتم خطا گفتم
اگر یک سر موئے برتر پرم   فروغ تجلّی بسوزد پرم

تجنیس تام آں است که دو لفظ یا زیاده آورده شود که در عدد و مکتوب و در حرکات و سکنات مثل یکدیگر باشند مگر در معنی متغائر۔

تجنیس محرف [۲]

ساعد ملک و رخش دولت را   تو سواری و همت تو سوار
صبحدم نالهٔ قمری بشنو از طرف چمن   تا فراموش کنی محنت دور قمری
دوشینه که بُرد و بَرد و بر دوشم بود   سرما چو عروس تو در آغوشم بود

تجنیس محرف آن است که دو لفظ یا زیاده در کلامے بیارند که در عدد حروف متفق باشند الّا در حرکات مختلف۔

تجنیس زائد و ناقص [۳]

کفر است در طریقهٔ ما کینه داشتن   آئین ماست سینه چو آئینه داشتن
سزاوار پرستش ذات واجب
مهیا زو دو عالم را مواجب

تجنیس زائد و ناقص آن است که لفظ دوم متجانس در عدد حروف زائد یا کم باشد۔ اگر زائد است تجنیس زائد گویند و اگر کم تجنیس ناقص۔ و بعض محرف را ناقص گویند

۱؎ تجنیس تام
[illegible]

۲؎ تجنیس محرف
[illegible]

۳؎ تجنیس ناقص و زائد
[illegible]

۴

تجنیس مرکب۔

خورشید کہ نور دیدۂ آفاق است   تابندہ نشد پیش تو تابندہ نشد

من با غم عشقت اے صنم برنایم   تا بر نکشی ز چاہ غم بر نایم

شاہ ہمہ دلبران کشمیر توئی   خرم دل آں سیاہ کش میر توئی

تجنیس مرکب آن است کہ دو لفظ متجانس یک مفرد و دیگر مرکب آرند۔ اگر ہر دو در کتابت موافق باشند متشابہ گویند و اگر در کتابت مختلف مفروق نامند۔

تجنیس مکرر۔

اگرچہ ہست گنت را چو من ہزار ہزار   مرا بدست نیاید چو تو نگار نگار

اے زلعل آتشینت در دل گلنار نار   غیر دل بردن ندری اے بت مکار کار

تجنیس مکرر آن است کہ متجانس را ہم پہلو مکرر بیارند و گاہے یکے از آنہا بہ زیادتی یک یا دو حرف ہم باشد۔

تجنیس مطرف

در جان من فگند شراب لبت شرار

نگویم لب بہ بند و دیدہ بر دوز   ولیکن ہر مقامے را مقالی است

ازاں عارض لطافت مے تراود   ازاں قامت قیامت مے تراود

آوردن دو لفظ از یک جنس کہ در ہمہ حروف موافق باشند مگر در حرف آخرین یا درمیان

تجنیس مضارع۔

جامی از ترہات بستہ زبان   سخن از طرہات میگوید

آوردن دو لفظ از یک جنس کہ در ہمہ حروف موافق باشند بجز یکے از حروف مگر حروف مختلفہ قریب المخرج باشد

[illegible]

۳

تجنیس مطرف ... [illegible] قامت ... قیامت ... [illegible]

تجنیس مضارع ... [illegible]

تجنیس خطی ۵۵

چون تشنہ کز سراب شراب آب زو کند | دل بستۂ تو بستہ دہانم باضطرار
عزیزیکہ از در گہش سر بتافت | بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت

آوردن الفاظ متجانس کہ در کتابت متفق باشند مگر در تلفظ و معنی مختلف۔

ترصیع

زشعرم خامہ را شکر زبان کن | ز عطرم نامہ را عنبر فشان کن
اے مصور ز تو کمال وفا | وے منور ز تو جمال صفا
گوہر او یافتہ درج شرف | اختر او تافتہ برج شرف

ترصیع بمعنی تعبیہ کردن جواہرات در خانہ طلا یا سنگ و در اصطلاح ہمگی الفاظ دو مصرع یا دو فقرہ را ہموزن و ہم قافیہ آوردن۔

سجع

متوازی — مطرف — متوازن

متوازی

در روئے بلبل ہر سحر خندید ان گل اگر | باشد کہ با اہل نظر بکشاید آن تنگ شکر
بے تابم از کشاکش آن زلف پر شکن | بیخوابم از کرشمۂ آن چشم پر خمار

در دو فقرہ یا دو مصرع چند الفاظ مقابل متحد الوزن و قافیہ آوردن

مطرف

یکشب خلاص دہ دلم از بار انتظار | روزے چو باد برمن آشفتہ کن گذار
بخدا تا خیال خال تو داریم | حال پریشان تر از خیال تو داریم

آوردن چند لفظ در کلام کہ بحرف روی موافق باشند مگر در وزن و تعداد حروف مختلف

تجنیس خطی

۴

متوازن

چو روئے تو پاکیزہ گوہر نباشد — چو لعل تو تابندہ اختر نباشد

کرد از بخشش وے قرض سخا حاتم طے — گشت از کوشش وے رد ز رو غازی تیم زال

تا ہے کہ زخش او در او دولت بود دلیل — ماہے کہ تیغ او در او نصرت بود فشاں

ہمہ الفاظ یک مصرعہ با ہمہ الفاظ مصرعہ دیگر متفق الوزن والعدد باشند الا در حرف روی مختلف۔

نوٹ۔ سجع در نثر مثل قافیہ در نظم است

مقلوب

بعض — کل — مجنح — مستوی

بعض۔

رشکِ قدرت برد سپہر و نجوم — شکر نعمت کند بلاد و دیار

ازاں جادو وانہ دو چشم سیاہ — دلم جادو دانہ عدیلِ عناست

قلب بعضے از حروف

قلب کل۔

دلا تا کے دریں کاخِ مجازی — کنی مانند طفلاں خاک بازی

رازِ من زار نہ پرسد دگرے — بستہ مگر یار بقفلِ کمرے

حروف کلمہ علی الترتیب مقلوب کردہ شوند۔

مجنح

گنج دولت دہد گذارش جنگ — رائے نصرت دہد حمایت یار

امروز ز لطف خواجہ یارے — من بندہ ہمہ مراد دارم

رام شد دل بآں بت طرار — لبش افسوں گر است و زلفش مار

5

قلب بعض

قلب کل

دو لفظ مفرد که در طرف کلام واقع شوند واز قلب آں لفظ دیگر بهم رسد

مستوی

شکر بتر از دئے وزارت برکش — شو بهره بلبل بلب هر مهوش

دارم کلام حرف فرح مالک ماد — رامش مخز فرح همه حرف زخم شمار

هر مصرعه را هم براست تواں خواند وهم باز گونه که از مقلوب کردن الفاظ همان عبارت بر آید

رد العجز علی الصدر

مصرعه ثانی		مصرعه اول
ابتدا + حشو + عجز / ضرب	+	گوارا / صدر + حشو + عروض
قیاس تو بر وی نگردد محیط		محیط است علم ملک بر بسیط
که ترسد که در ملکش آید گزند		گزندی کسانش نیابد پسند
عدل را خو و خزایں نباشد کار		کار عدل تو ملک داشتن است
در و دو از جان من بر جان آذر		اگر آذر چو تو دانست کردن
بر شاخ گل چو ناله کند بلبل هزار		از دل هزار ناله بر آرم بوقت صبح
خطا در گذار و صوابم نما		نگهدار یارا ز راه خطا
شفاعت یا رسول الله شفاعت		ز گنج طاعتم بس بے بضاعت

لفظیکه در یک جزو شعر واقع شده آنرا در جزو دیگر اعاده کنند۔

توشیح

ح م — من برده ہمت بوئے بستم دل تنگ — حاصل زلبت نیست بروں از نیرنگ

م ح — من با تو و تو بمن مسکین شب و روز — دارم سر آشتی و داری سر جنگ

نظمے که چوں حرف اول یا آخر یا وسط مصرعه بگیرند نام ممدوح یا لفظے یا عبارتے حاصل شود

قلب مستوی

رد العجز علی الصدر

توشیح

تاریخ

یکہزار و یکصد و پنجاہ و یک بود آں زماں	تا بیامد شاہ نادر آں مجسّم شکل قہر
چوں لباس سرخ در پوشید گفت او لا ارنگ	رود خوں کشتگان مخلوط شد با آب نہر
سر برید نداہ از تیغ اندر آں لیفنگ الدیار	فقرۂ تاریخ این ست آہ قتل عام شہر

۱۱۵۲ - ۱ = ۱۱۵۱

بحکم شاہجہاں بادشاہ دیں پرور	کہ ہست ثانی صاحبقران ز لطف الٰہ
بسال ہیجدہم از جلوس این روضہ	ز نور رحمت حق شد جہاں فروز چو ماہ
کہ مشاہدۂ گنبد فلک سائش	حیات تازہ فزاید بدل ز دیدہ نگاہ
بگوش چو خرد دید گفت تاریخش	کشادہ باد بدنیا ہمیشہ ایں درگاہ

تاریخ واقعہ از لفظے یا از مصرعہ از روئے حساب جمل بر آرند کہ تفصیل آں در رقعات قتیل خواہند یافت

اشتقاق

مداحی ذات تو ز اقسام عبادت	قسمے است کہ قسّام ازل قسمت ما کرد
ہنگ خدنگ از کمیں کماں ہے	نیاسود ہر یک زمیں یکزماں ہے
اے بفرمان تو زمین و زماں ہے	زیر فرماں تو ہماں و ہمیں ہے

آوردن الفاظ چند کہ از مادہ واحد باشد

سیاقت الاعداد

یگانہ کہ دو کون سہ روح چہار طبائع	چو پنج حس و شش ارکان متابع اند او را
اگر ز ہفت زمیں سعی ہشت خلد آید	ز نہ سپہر بدہ کون خبر دہند او را

اعداد را بترتیب وار یا بغیر ترتیب ذکر کردن۔

حساب جمل			
	یگاں شمار ز ابجد حساب تا حطی ہے بر آنگہ از قرشت تا ضظغ شمر صدگان		پس آنگہ از کلمن دہ دہ است تا سعفص ول از حساب جمل شد تمام مستخلص ہے

ابجد ہوز حطی کلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ۔

تاریخ انتقال غالب [illegible]

تاریخ انتقال [illegible] ۱۲۶۷

[illegible]

کہا کسی نے مصرعہ سال رحلت [illegible] صنعت اشتقاق [illegible] سیاقت الاعداد [illegible]

متلوّن

اے رخِ زیبائے تو آرامِ جاں	وے قدِ رعنائے تو سرورِ رواں
از پئے صیدِ دلِ عشاقِ خویش	تیز کن از غمزہ و زاں ابرو کماں

متلون بمعنی رنگ برنگ شدن است و در اصطلاح آن است کہ بیتے را بدو بحر یا زیادہ تواں خواند۔

نوٹ۔ اگر در اشعار بالا بعضے حروف مشدد خوانند بحرِ رمل است۔ فاعلاتن فاعلاتن فاعلن و اگر مخفف خوانند بحرِ سریع است۔ مفتعلن مفتعلن فاعلن۔

ذو قافیہ

نیست جز افغاں مرا در بزمِ آں مکار کار	ہمچو آں بلبل کہ نالاں است در گلزار زار

شعر کہ دو قافیہ داشتہ باشد۔

مقطّع

اے دلِ آزار روئے آں دل دار	درد و داری و زاری و آزار

کلامیکہ تمامی حروف آں علیحدہ علیحدہ نویسند۔

موصّل

مہ جبینے سمن سینے صنما	لیک خستی بہ سہم غمِ تنِ ما

کلامیکہ تمامی حروف آنرا پیوستہ تواں نوشت۔

منقوط

فوق	تحت	غیر منقوط

منقوط۔

بت زریں نغز نقش تیغ بینی	بچیں نقش جبیں بینی نہ بینی
نظیفے شب نشینی نغز چیزے	زنغزی زشت بیشش نقش چینی

صنعت متلون
صنعت متلون
مجھ سے میں اب کی آنکھوں لے بیوفا
گزری جو کچھ گزری جو تھا ہو چکا

بحرِ اول۔ بحرِ سریع مفتعلن مفتعلن فاعلن
بحرِ دوم۔ بحرِ رمل۔ فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

صنعت ذو قافیہ یا ذو القوافی۔
...میں کوشش سے نقصان ...
...کے واسطے کتابوں کی مان ...

۸

[illegible]

فوق النقاط

دلِ مومن کہ عرشِ رحمٰن است
ہر کہ دست آورد مسلمان است

تحت النقاط

دلارام در بر دلارام جوئے
دو دیدہ پئے دیدِ اُو سُو بہ سُو

غیر منقوط

عماد عالم و عادل سوار ساعدِ ملک
اساس طارم اسلام سرورِ عالم

واسع الشفتین

اے دیدہ رُخِ نگار دیدن خطراست
اے دل سرِ این رشتہ کشیدن خطراست
زلفیں تو ریحانِ دلِ عشاق تو جنت
دیدار تو خورِ دیدہ عشاق تو خاور

کلامیکہ از خواندن آں لب بلب نرسد۔

واصل الشفتین

من مائل مہروشے مسلسل مویم ۔ مفتونِ میانِ مہوشِ مہ رویم
مے میخورم و میانہ میخانہ مدام ۔ مدحِ ملک و ملکِ مکاں میگویم

کلامیکہ از خواندن آں لب بلب برسد۔

خفیفا

ہے سادہ رُخ۔ دلدار حسینی ۔ نظیفہ مہ جبینے۔ دہرہ حسینی

منقوط: نصیب ما شب صفت [illegible]
[illegible]
تحت النقاط
[illegible]
غیر منقوط
اے دل [illegible]

۹

اسم اللہ اور آلِ رسول اللہ کا ہے یا
واسع الشفتین
وہ از رہ کرم کیا عطا کرو تو نگارات کو یا
کیا بہ ہو کیا نہ آیا ہے موز انتظار ہی ہے یا
واصل الشفتین
لا مہ جبیں بعد مدت سر راہ آ گیا
پلا پلا پیالہ لبا لب پیالا لے یا یا
خفیف
نصیب کو جشن سرور تخت رہا
کار فیض سدا بر تخت رہا

چنیں سادہ رخِ ماہ ختن وار　　　　بچین در دم تحشیانہ بینی
بزن رطل بپنید لعلِ نغزشش　　　　کہ بے رطل بینید اخچینی

کلامیکہ یک لفظ منقوط و دیگر غیر منقوط دارد۔

رقطا

رخ عزاست از مشکت مزعفر　　　　ز مشکت تخلخم بر بستہ بہتر
ترت آں تخلخ خد تو خوب است　　　　سرو بر خد خوباں تخلخہ تر
من آذر تو چو یاقوت مجرب　　　　خوشم با تو چو یا یاقوت آذر

کلامیکہ یک حرف منقوط و دیگر غیر منقوط دارد۔

جامع الحروف

صنعتے است کہ کلام مرکب باشد از جمیع
حروف تہجی و اگر بے تکرار باشد مشکل تر

اثر وصف غم عشق خطت　　　　نہ بہ حظ کسے جز بضلال

رقطا
وے صبا او سے رخِ جاناں کی بو
پہنچے کب تک مری شورشِ جاں کی

جامع الحروف
[illegible]

[illegible]

فصل دوم در صنائع معنوی

صنعت تشبیه باشد هم کنایه هم مجاز — هم مراعات و تعجب را است لے شبه جواز
لف و نشر است و تضاد است هم بدل التلمیح را — جمع و تفریق است هم تقسیم لے جان وفا
عکس را هم یاد کن پس او تاج آید دگر — قول بالموجب تجاهل هزل جد را هم شمر
تجرید و تعلیل اقتباس و هم سوال و هم جواب — مدح بالتاکید و ذم هم از معما سر متاب
حسن مطلع حسن مقطع یاد گیر لے نیک خو — هم گریز حسن طلب اغراق و تبلیغ و غلو
صنعت ارسال و توجیه است و هم ایهام دان — هم موجه نیز اعراض الکلام لے خوش بیان
در صنائع معنوی تنسیق و هم تعلیق بین — آخرش گویم براعت صنعتے باشد درین

صنعت تشبیه

تشبیه مانند کردن چیزے است بچیزے در صفتے۔ اول را مشبه و دوم را مشبہ به و وصف مشترک را وجه شبه گویند۔ مثلاً اے رخت ہمچو آفتاب منیر۔ درین مصرعه رخ مشبه۔ آفتاب مشبه به و لمعان رخ و آفتاب صفت مشترک۔

تشبیه

تشبیه مطلق و تصریح۔ تشبیه مشروط۔ تشبیه عکس۔ تشبیه تسویه۔ تشبیه اضمار۔ تشبیه تفضیل

تشبیه مطلق۔

جسمے دارم چو جان مجنوں ہمہ درد — جانے دارم چو زلف لیلے ہمہ تاب
خشم تو قاہر چو نار۔ جود تو سائل چو آب — طبع تو صافی چو باد۔ علم تو ثابت چو طین

مانند کردن چیزے را بچیزے بحرف تشبیه۔

تشبیه مطلق ... چشم یار ... فانه ...

تشبیہ مشروط

چوں تو بباغ بگذری گل نرسد ببوئے تو — لیک رسد بقامت سرو اگر رواں بود
ماہی ار ماہ فلک را از کماں ابرو بود — سروی ار سروسہی را عنبریں گیسو بود

تشبیہ دادن چیزے را بچیزے و بشرط مشروط داشتن۔

تشبیہ عکس

لالہ بروئے خوبت ماند کہ سرخ رو است — رویت بہ لالہ ماند زاں رو کہ خال دارد
گرد و زمیں ز رفق و دمت فلک محال — گرد و فلک ز گرد سمندت زمیں شعار

دو چیز را بیکدیگر تشبیہ کردن۔

تشبیہ تسویہ

زلف یار و حالت آشفتگاں — در پریشانی و تاریکی یکساں اند
نزدیک عقل ہر دو زیک اصل گوہر اند — لفظ حیات بخش تو و دُرِ شاہوار

تشبیہ دادن دو چیزے را بیک شے۔

تشبیہ اضمار

عاشق اگر منم چرا غنچہ دریدہ پیرہن — کشتہ اگر منم چرا لالہ بود بخوں کفن
گر سرو توئی چراست پایم در گل — ور لالہ توئی برد دل من داغ چرا است

تشبیہ دادن چیزے را بچیزے و ظاہر نمودن کہ مقصود از تشبیہ نیست حالانکہ اصل مقصود تشبیہ باشد۔

تشبیہ تفضیل

چرخ و ماہ نیستی تو از آنکہ — نیست ایں ہر دو را دوام قرار
بلکہ از تست چرخ را تسکیں — بلکہ از تست ماہ را زنہار
سرو را قد یار مے گویند — سروے چوبے است ناتراشیدہ

تشبیہ دادن چیزے را بچیزے دیگر و مشبہ را مرجح ثابت کردن۔

کنایہ

کنایہ بمعنی ترک تصریح کردن است و در اصطلاح عبارت از معنی لازم است بذکر ملزوم۔ و ممکن است کہ لازم و ملزوم ہر دو مراد باشد۔

چوں طویل النجاد کنایہ از طویل القامت است۔ چرا کہ نجاد بندِ شمشیر را گویند و درازی بند شمشیر لازم درازی قد است۔ و اگر معنی اصلی لفظ طویل النجاد ہم بگیرند صحیح باشد۔ و کنایہ بر ۳ قسم است۔

کنایہ

- ۱ کنایہ بذات موصوف
- ۲ کنایہ بصفت
- ۳ کنایہ باثبات یا نفی صفت

۱ کنایہ بذات موصوف

قریب۔ بالاتِ شجاع ارغوان تن   زیر تو عروسِ ارغنون زن

اینجا خطاب بطرف شمس است۔ و مراد از شجاع ارغوان تن مریخ است کہ بالائے آفتاب است و مراد از ارغنون زن زہرہ است کہ زیر آفتاب است۔

بعید {
بخواہ آں طبع را قوت بخواہ آں کام را لذت
بخواہ آں چشم را لالہ بخواہ آں مغز را عنبر

و مقصود از مجموعہ ایں ہمہ صفات شراب است۔

چوں یک صفت کہ مخصوصِ موصوف باشد ذکر کنند قریب گویند چرا کہ در منتقل شدن ذہن بطرف موصوف دشواری نباشد۔ و چوں چند صفت کہ من حیث المجموع مخصوص موصوف باشد ذکر کنند بعید گویند۔

۲ کنایہ بصفت

کنایہ بصفت ۲ - و ایں ہم قریب و بعید باشد۔ اگر انتقال ذہن از لازم بہ ملزوم بے وسائط شود قریب گویند و اگر بوسائط چند انتقال ذہن شود و بعید گویند۔

۱۳

مثال بذات موصوف

بعید
ساقی وہ دے ہمیں کہ ہوں جس کے سبب سے
محفل میں آب ...
یعنی شراب

قریب - واضح -

دست کفچہ مکن بہ پیش فلک ‌ ‌ ‌ ‌ کہ فلک کاسہ ایست خاک انبا

دست کفچہ کردن کنایہ از چیزے خواستن است -

قریب خفی -

رمز - ‌ ‌ عاشق بکشتی بہ تیغ غمزہ ‌ ‌ ‌ ‌ چند انکہ بدست چپ شماری

بدست چپ شمردن کنایہ از کثرت شمار است کہ در عقد انامل آحاد و الوف

را بدست چپ مے شمارند -

بعید و تلویح

چون کثیر الرماد کہ بمعنی مہمان دوست است - و این معنی بسہ واسطہ حاصل آید -

چرا کہ کثرت رماد یعنی خاکستر را کثرت ہیمہ سوختن لازم است - و کثرت ہیمہ سوختن را

کثرت طبیخ لازم است و کثرت طبیخ را کثرت مہمان لازم است - و ازین قبیل این

شعر است - ‌ ‌ بزرگی بایدت دل در سخا بند ؎

سر کیسہ ببرگ گندنا بند ؎

بستن سر کیسہ ببرگ گندنا بستن نامحکم است - و نامحکم باین غرض کہ زود وا

شود تا زود بہ بخشد -

کنایہ باثبات یا نفی صفت -

دامن ہمت سرافرازش ‌ ‌ ‌ ‌ گردن چرخ را گریبان باد

کنایہ ازان است کہ ہمت او بلند تر از آسمان باد -

یارب چہ فتنہ بود کہ از سہم ہیبتش

مریخ تیر خود ہمہ در دو کدان نہاد

تیر در دوکدان نہادن کنایہ از نامرد شدن است -

قریب واضح ... قریب خفی ... بعید و تلویح

14

گاہے از کنایہ موصوف غیر مذکور مراد باشد و ایں را تعریض گویند۔ چوں

انساں را انس لازم است۔ مراد اینکہ انسان نہ۔ و

دوست آں باشد کہ گیر دوست دوست دو۔ مراد اینکہ دوست نہ۔

مجاز

مجاز آں است کہ معنی موضوع لہٗ حقیقی را قطع نظر کردہ بمعنی دیگر مجازاً استعمال کنند بہ لحاظ علاقہ معنی حقیقی و مجازی اگر آں علاقہ تشبیہ است آنرا استعارہ میگویند واگر علاقہ سببیت ولزوم وغیرہ باشد مجاز مرسل مے نامند

مجاز

استعارہ	مجاز مرسل

اِستعارہ۔

استعارہ بمعنی رعایت خواستن است و در اصطلاح عبارت از آنکہ لفظے را از معنی حقیقی نقل نمودہ بہ لحاظ تشبیہ بجائے دیگر بر سبیل عاریت استعمال کنند۔ اما باید کہ بنایت بعید الفہم نباشد تا سخن را رونق بخشد و سبب حُسنِ کلام گردد۔

ایں صنعت ہم یک گونہ تشبیہ است مگر در صنعتِ تشبیہ مشبہ بہ را بہ مشبہ تشبیہ دہند و در صنعت استعارہ مشبہ را عین مشبہ بہ قرار دہند مثلاً چشم را نرگس گفتن چراکہ چشم مثل نرگس است۔ ع۔ دمے نرگس از خواب نوشیں بشو

استعارہ

مطلقہ	بالتفریح	بالکنایہ	مجردہ	مرشحہ

مطلقہ۔

لؤلؤ از نرگس فرو بارید و گل را آب داد   وز تگرگ روح پرور مالش عناب داد

تعریض

مصرعہ

[illegible]

۱۵

استعارہ مطلقہ

اچھا جو خفا ہم سے ہو تم اے صنم اچھا

لو ہم بھی نہ بولیں گے خدا کی قسم اچھا

مطلقہ آن است کہ دراں محض مشبہ را مشبہ بہ قرار دادہ ذکر کنند۔

بالتفریح۔ اے شمع شب افروز من از من چرا رنجیدہ

اینجا ہم مشبہ بہ را ذکر کنند و نیز الفاظ برائے صراحت آرند

بالکنایہ۔

پاس حرم چہ میکنی اے پنجہ جنوں — بار گران است جامۂ احرام دوش را

اینجا مشبہ بہ را محذوف کنند مگر لوازمات آں را ذکر کنند تا ذہن بہ مشبہ بہ منتقل شود چنانچہ در مثال مذکور پنجہ کہ از لوازمات انسان است ذکر کردند و مشبہ بہ را محذوف

مجردہ۔ نرگس سرمہ سا را با سرمہ چہ کار

اینجا مشبہ بہ را ذکر کنند مگر الفاظ مناسب مشبہ آرند۔

مرشحہ۔

ہلال یک شبہ را چوں قرین بدر کنی — ہزار خوشہ پروین ز آفتاب چکد

اینجا الفاظ مناسب مستعار منہ مذکور شود چنانچہ در مثال مذکور ہلال مستعار منہ است و بدر و آفتاب و خوشہ پروین مناسبات مستعار منہ۔ نیز استعارہ باعتبار مستعار لہ و مستعار منہ بر دو گونہ باشد۔ یکے وفاقیہ کہ طرفین استعارہ در یک شے مجتمع شدن ممکن باشد۔ چوں استعارۂ جاہل بہ نابینا۔ چرا کہ ممکن است کہ شخصے جاہل و نابینا ہر دو باشند و دیگر عنادیہ کہ طرفین استعارہ در یک شے مجتمع شدن محال باشد۔ چوں استعارۂ بخیل بہ حاتم۔ و نامرد بہ رستم۔ و ایں را طنز ہم گویند و استعارہ باعتبار صفت مشترک ہم بر دو نوع است یکے عامہ کہ بلا تامل و غور و فکر معلوم شود۔ چوں استعارہ قد بہ سرو و استعارۂ رخ بہ گل۔ و دیگر غریبیہ کہ بغیر غور و فکر بجز اہل فہم کسے دیگر نہ فہمد چوں استعارۂ آواز شیشہ بہ فواق۔

استعارۂ غریبیہ۔ ہمارے بعد ساقی قلقل مینا نہ ہوئیگا ۔ پڑے گلگوں کا شیشہ ہچکیاں لے لے کے روئیگا

مجاز مرسل

انواع علاقہ مجاز مرسل بسیار است۔ وانیجا چند نوشتہ شود۔

گاہے از سبب مراد مسبب باشد۔ چوں ابر بارید = باراں بارید

اے زجوع گشتہ سیر جوع این است

وے دوتا از ندم رکوع این است

سیر شدن بمعنی بیزار شدن آمدہ چرا کہ سیری سبب بیزاری از غذا باشد

گاہے از مسبب مراد سبب باشد۔ چوں نشہ خوردہ است = شراب خوردہ است

سرد و گرم زمانہ ناخوردہ

نرسی بر در سرا پردہ

مراد از سرد و گرم زمانہ انقلاب زمانہ است و انقلاب سبب گرمی و سردی مے شود۔

16

گاہے از ظرف مراد مظروف باشد۔ چوں نہر رواں شد = آب رواں شد

گاہے از مظروف مراد ظرف باشد۔ چوں مغزش خواہم شکست = سرش خواہم شکست

گاہے از کل مراد جزو باشد۔ چوں خانۂ تو افتاد = دیوار خانۂ تو افتاد

مژہ ات دل ز کف آساں ببرد

دست از رستم و دستاں ببرد

مراد از دست بردن پنجہ بردن است و پنجہ جزو دست است

گاہے از جزو مراد کل باشد۔ چوں چراغ بیارید = چراغ مع روغن وفتیلہ روشن بیارید۔

عشق را بجسر بود دل را کاں

شرع را دیدہ بود دیں را جاں

دیدہ بمعنی پاسباں

تسمیہ شے باسمیکہ در زمان ماضی داشتہ طبیب زادہ را طبیب گفتن

حمد بیحد مر خدائے پاک را

آنکہ ایماں داد مشت خاک را

آدم را بہ مشت خاک تعبیر کردہ وظاہر است کہ قبل از وجود خاک بودہ

تسمیہ شے باسمیکہ در مستقبل خواہد یافت۔ چوں طالبعلم را مولوی گفتن

تسمیہ شے بالعکس۔ چوں نابینا را بصیر گفتن

گاہے از خاص مراد عام باشد۔ چوں ہر فرعونے را موسے = ہر ظالمے را سزا دہندہ باشد۔

دریں صنعت باید کہ نوعے از استلزام یافتہ شود۔ واستعمال آں از فصحا منقول باشد۔

مراعاۃ النظیر وتناسب

باعقیق لب و لعل بدخشاں کم گیر یا گل عارض او لالۂ نعماں کم گیر

باوجود لب لعل و خط مشک افشانش یا ظلمت کن و چشمۂ حیواں کم گیر

شاعرے چند چیز بیاں کند کہ بیکدیگر مناسبت داشتہ باشد۔

جزو سے کل مراد لینا

تسمیہ بالعکس

مفلس = غریب

۱۸

تعجب

جائے دُرِّ در میانِ دریاست — از چہ معنی است وست او دریا

گر نہ مشک است از چہ معنی از سر زلفین یار — مشک بیز و مشک بوئے و مشک رنگ و مشک بار

ہیچ کس دید است ماہے کاندرو سنبل دمید — ہیچ کس دید است سروے کافتاب آید بار

شاعرے در شعر از چیزے تعجب نماید۔ بغرض مدح۔

لف و نشر

مرتب — غیر مرتب — معکوس

مرتب

بروز نبرد آں یل ارجمند — بہ شمشیر و خنجر و بگرز و کمند

برید و درید و شکست و بہ بست — یلاں را سر و سینہ و پا و دست

تا ببوئیدیم زلفش تا بخائیدیم لب — تا بکاویدیم جعدو تاشش بگرفتیم کنار

در مشامم غالیہ است و در دہانم انگبیں — در دو دستم عنبر است و در کنارم لالہ زار

چند چیز اجمالاً ذکر باید و بعدہٗ بیان آں اجمال بر رعایت ترتیب کردہ شود۔

غیر مرتب

افروختن و سوختن و جامہ دریدن — پروانہ ز من شمع ز من گل ز من آموخت

بیان اجمال بر رعایت ترتیب نباشد۔

معکوس۔

آں دہن و زلف و قد مستقیم — راست بگویم الف و لام و میم

گل و نرگس ہمہ بر اہل الصبار — نمودہ جلوہ ہائے چشم و رخسار

بیان اجمال بالعکس باشد۔

19

غیر مرتب

معکوس

صنعت تضاد

دارم در انتظار تو اے ماہ سنگدل   دارم در اشتقاق تو اے سرو سیمبر
دل گرم باد سرد غم افزون و عمر کم   رخ زرد و اشک سرخ لباں خشک دیدہ تر

شاعرے چند الفاظ آرد کہ ضد یکدیگر باشد

تلمیح

صنعتے است کہ شاعر در اثنائے کلام اشارہ بقصۂ معروف یا شعر مشہور یا مسئلہ دیگر کند۔

گلستاں کند آتشے بر خلیل   گروہے بر آتش برد زآب نیل

اشارہ بقصۂ حضرت ابراہیم و فرعون۔

چہ حاجت کہ نہ کرسی آسماں   نہی زیر پائے قزل ارسلاں

اشارہ بہ شعر معروف ظہیر فاریابی

صفت کاہلانِ دین در راہ   ہست لفظ من استوی یوماہ

اشارہ طرف حدیث شریف۔

مَنِ استویٰ یوماہُ فہو مغبونٌ

تفریق

زمیں چکد آب وزاں بارد خوں   مژہ من کجا و ابر بہار
نگویم کہ ماہی کہ ماہِ سپہر   بکاہد ز مہر و تو فارغ ز مہر

دو چیز را از یکدیگر جدا کردن و فرق درمیان آں بیان کردن۔

جمع

زلف و ابرو خال و خط چشم و نگاہ   بادشاہ حسن را باشد سپاہ
پارہ پارہ بر تن بدخواہ او   جوشن و خود و قزاگند و سپر

کارگر برنا رک خصمان او ؎	گرز و خشت و ناچخ و تیر و تبر

متعدد چیز ہا را بحکم واحد بیان کردن۔

تقسیم

دہانِ زخم و چشم و داغ پر خونے کہ من دارم	یکے براو ز من گرید یکے بر بخت من خندد

ہست خطش فراز عارضِ او ؎	آں یکے ابر آں دگر گلنار ؎

چند چیز را یکجا بیان کنند و بعدہٗ متعلق ہر چیزے امرے بیان کنند علی التعین۔ و شرط تعین در لف و نشر نیست

عکس

درمے داری و داری کرمے	کرمے داری و داری درمے

قدحے کہ نوش کردی مرد حیات باشد	مرد حیات باشد قدحے کہ نوش کردی

دو شئے را ذکر کنند و بعدہٗ مقدم را مؤخر و مؤخر را مقدم کنند۔

ادماج و ذو الوجہین

دیدچوں محراب بر روئے بتانِ جلوہ ساز	جائے آں دارد کہ شیخ بگذارد نماز

شدم بمسجد و دیدم بتے کہ مست شدم	بطاعت آمدم آنجا و بت پرست شدم

کلام کہ ذو معنے باشد۔

قول بالموجب

گفتا رقیب اینجا بیا دیگر کہ خواہی زد یقیں	گفتم کہ خواہم زد یقیں پیشم سر خود بر زمیں

شکایت } اسپے خریدہ اندر ما باز میدہند
لے خواجہ مردمان شما اینچنیں خرند

جواب } ما یاں نخریم نے فروشیم
آنانکہ خرند مے فروشند

۲۱

تجاہلِ عارفانہ

عارض ہست ایں یا قمر یا لالہ حمر است ایں   یا شعاعِ شمس یا آئینہ و الماست ایں
چشم تو جادو است یا آہو ست یا صیادِ خلق   یا دو بادام سیہ یا نرگسِ شہلاست ایں
شب سیہ تر یا دلت یا حالِ من یا خالِ تو   شہد خوشتر یا لبت یا لفظ گوہر بارِ من
نظمِ پروین خوب تر یا دُر و یا دندانِ تو   قامتِ تو راست تر یا سرو یا گفتارِ من

شاعرے چیزے را دانستہ خود را نادان ساختہ در صفتِ او اظہارِ جہل نماید و لطافت پیدا کند۔

ہزل جد

یا تعجب و نیا تکلیف آمیزش

نصیحت و پند را بالفاظِ تمسخر بیان کنند مگر مقصودِ اصلی پند باشد۔

تجرید

بزم گاہ ہست از بصارت ہست بستانے ولیک
بوستانے کاندر و ہر شوخ نند صد ارم

از یک صفت صفتِ دیگر اختراع کنند۔ بغرضِ مبالغہ کمال۔

حسنِ تعلیل

زہر آنکہ ہے گرید ابرے سببے   ہمی بخند د برابر لالہ و گلزار
لالہ کہ بدل گرہ شدش زدو   از آہِ من است آتش آلود

۲۲

تجاہلِ عارفانہ
یہ زلف پہ دھواں ہے کہ شمعِ جمال کا
یا ابرِ آفتاب کے پہلو میں آ گیا
اعجازِ حسن و ناز ہے اور بجلی سی کا
پیدا ہی ناگ شامِ غریباں ہے
یاں مہِ نوشین گم اس کا نام ہے
جیسے کہ جھک کے رہا ہے سلام
گون ہی جیسے دریچہ ناصیہ
پہ مہ و مہر زہرہ و بہرام
(غالب)

ہزل جد
ذیل کی سرائی ہے ساحلِ ستم
لاؤ عیسیٰ سے دوا بیمار ہوں
اور ملک الموت کو ساتھ لینا

ازرق کہ بنفشہ را ایدوش است　　　از ماتم من کبود پوش است

صفتے چنیں طور بیان کنند کہ گویا آں صفت اثر علتے است حالانکہ فی الحقیقت آں علت سبب نباشد۔

اقتباس وتضمین

چوں زلف یار دید دلم جا در و گرفت
درویش ہر کجا کہ شب آمد سرائے اوست (سعدی)

دلم را بجرم خیانت مکش
کہ جان دارد و جان شیریں خوش است (فردوسی)

شد برقع روئے چو مہت زلف شب آسا
سبحان قدیر اجعل اللیل لباسا

شاعرے پارہ از کلام دیگرے کہ مشہور باشد یا آنکہ از قرآن و حدیث و عبارت خود آرد بلا اشارہ

سوال وجواب

گفت جاناں سوئے من بگذر بسر گفتم بچشم　　　گفت ترک جاں کن و در ما نگر گفتم بچشم
گفت جائے من کجا لائق بود گفتم بدل　　　گفت خواہم غیر ازیں جائے دگر گفتم بچشم
گفتم خوش آں ہوائے کز باغ خلد خیزد　　　گفتا خنک نسیمے کز کوئے دلبر آید

سوئے معشوق بہ سوال وجواب خطاب کنند۔

سوال وجواب
پوچھا کہ طلب … کہا قناعت
پوچھا کہ سبب … کہا قسمت

تاکید المدح بما یشبہ الذم

واتش جہانِ حلم ثبات ووفا ولیک ! وستش سحاب را کند از جود شرمسار

عدل و انصاف تو شاہا بکمال است ولیک   ایں قدر ہست کہ بازل نداری انصاف

شاعرے ممدوح خویش را ستایش کند وچوں خواہد کہ در صفات چیزے بیفزاید کلمۂ آرد کہ سامع را تصور ذم شود مگر چوں بہ صفت دیگر مؤکد سازد سامع را انشاط افزاید

تاکید ذم بما یشبہ المدح

ہمیشہ خصم تو در سایۂ ہما آید
زبسکہ بر سرش از بہر استخواں آید

ندارد خلق از دو درہم و دینار
ویے دارند ز و آزار بسیار

ایں صنعت برعکس تاکید المدح بما یشبہ ذم است۔

معما

اگرچہ سیم باشد نقد دوکان
بگاہ سکہ شد محتاج سنداں

معما باسم محسن۔   پوشیدہ ماند کہ مح را تاج سنداں گفتہ۔

معما کلامے است خوب کہ دال بر اسمے از اسما باشد باشارات مقررہ اصول معما و ذہن سامع منتقل شود باں۔

حسنِ مطلع

اے قاعدۂ تازہ ز دست تو کرم را ‌ ‌ ‌ وے مرتبۂ نو ز بنان تو قلم را (انوری)

اے داشتہ در سایۂ تیغ و قلم را ‌ ‌ ‌ وے ساختہ آرایش ہم فضل و کرم را (عرفی)

اے مرتفع از نسبت ذات تو شان علم ‌ ‌ ‌ کلک گہر افشان تو رطب اللسان علم (عرفی)

شاعر قصد کند تا مطلع از غزل و قصیدہ مطبوع گوید و معانی نفیس و الفاظ بدیع استعمال کند۔

حسنِ مقطع

ہمیشہ تا جگر خون چکان گمراہان ‌ ‌ ‌ بود ز نشتر شرم آشیانۂ زنبور

خرابۂ دل مجروح آستان تو باد ‌ ‌ ‌ ز نو شدار وسے الطاف شاملت معمور

(عُرفی)

تا بستر و بدست صبا دایۂ بہار ‌ ‌ ‌ گرد از جبین لالہ و رخسار ارغوان

گلنار دولت تو کہ دارو نسیم خلد ‌ ‌ ‌ آسودہ باد تا ابد از آفت خزان

جاہ تو سرفراز و قبول تو دستگیر ‌ ‌ ‌ ملک تو بر ثبات و بقائی تو جاودان

شاعر اکثر در قصائد مدحیہ اشعار اخیر را بہ آئین مرغوب و طرز خوب بر دعا ختم کند تا نشاط تازہ کند و شوق بے اندازہ بخشد و تقصیرے کہ رفتہ باشد فراموش شود

گریز

بشد ز خاطرم اندیشۂ مے و معشوق ‌ ‌ ‌ برفت از سرم آواز بربط و طنبور

ز ہر چہ گفتم و کردم کنوں پشیمانم ‌ ‌ ‌ بجز دعا و ثنائے خدایگان صدور

وزیر مشرق و مغرب نصیر دولت و دین ‌ ‌ ‌ کہ باد رایت عالیش تا ابد منصور

(ظہیر فاریابی)

بکرد زمزمہ ایں عطیہ با دل من — ہماں اثر کہ باہل فنا کند دم صور

عناں فگندہ جہاندم بزیر بام وصال — منزہ از اثر سعی گام وسپہر ستور

زدم بحبل متیں چو ار دست ادب — بسعی بازوے دل شدم باوج صفور

کمال جذبۂ لطف آستیں کشانم برد — بخلوتیکہ یکے بود رنگ سایہ و نور

(عرفی)

شاعر بعد از تمہید بوجہے لطیف وطرزے ظریف بمدح ممدوح گرآید و ایں را صنعت گریز نامند۔

حسن طلب

خسروا باز مانہ در جنگم — کہ ہمے گذارم ہموار

چہ بود گر کف تو بردارد — از میان من و زمانہ غبار

(قوامی مطرزی)

شاہا خلایق از تو عزیز و توانگر اند — در چشم سبز و کہ بدست ہواں دہد

پوشیدہ زہرہ جامۂ زربفت۔ و مشتری — محتاج خرقہ ایست کہ طیلساں دہد

در عہد چو تو شاہے کہ فضلۂ سحاب — دستور چرخ۔ راتب دریا و کاں دہد

شاید کہ بعد خدمت سی سالہ در عراق — نانم ہنوز خسرو مازندراں دہد

(ظہیر فاریابی)

شاعر از ممدوح چیزے خواہد و مطلب را بنوعے ادا کند کہ موجب بہجت و مسرت ممدوح گردد و شرائط احترام و تعظیم نگاہدارد۔ و در خوبی الفاظ و نفاست معنی دقیقہ فرو گذاشت نہ نماید۔

مبالغہ

اغراق — تبلیغ — غلو

اغراق

نگارِ من کہ بمکتب نرفت و خط ننوشت — بغمزہ مسئلہ آموزِ صد مدرس شد

مدعائے متکلم از روئے عقل ممکن باشد لیکن باعتبار عادت محال۔

تبلیغ

ببینم چو بار قیبت روزے نشستہ تنہا — از فکر آں نیاید خوابم بدیدہ شبہا

مدعائے متکلم از روئے عقل و عادت ہر دو ممکن باشد

غلو

ز سمِ ستوران دراں پہن دشت — زمین شش شد و آسماں گشت ہشت

گر ز آبلہ بر رخت نشانہا پیداست — تو طفل نہ پری کہ ماہ حسن تو نگاشت

مشاطۂ تقدیر بہ رویت گل ریخت — از غایت نازکی نشانہا برخاست

مدعائے متکلم از روئے عقل و عادت ہر دو محال باشد

ارسال المثل و المثلین

بزرگی بایدت بخشندگی کن — کہ دانہ تا نیفشانی نروید

حافظ از بادِ خزاں در چمنِ دہر مرنج — فکر معقول بفرما گل بے خار کجاست

نصیحت ہمہ عالم چو باد در قفس است — بگوش مردم ناداں چو آب در غربال

در بیتے یا در ہر مصرعہ مثلے جہت تائید کلام آوردن۔

۲۷

توجیہ و محتمل الضدین و ذو وجہین

ای خواجہ ابوطالب خالی ز قصور — خواہم کہ شود دیدہ بدبین تو دور
ہر عضو تو از عضو دگر خوب تر است — یا رب کہ شود چشم بد از روئے تو دور

کلامیکہ دو وجہ مختلف داشتہ باشد و مدح و ذم ہر دو مفہوم شود۔

ابہام

تضاد — تناسب

مرشح — مجرد

کہ مناسبات مطابق معنی غیر مقصود داشتہ باشد — کہ مناسبات مطابق معنی مقصود داشتہ باشد

تضاد۔ فتنہ فرو نشست و نزاع برخاست

نشست و برخاست ضد یکدیگر اند

تناسب

دل عکس رخ خوب تو در آب رواں دید — والہ شد و فریاد برآورد کہ ماہی ؎

باعتبار مناسبت معلوم شود کہ ماہی بمعنی سمک باشد مگر حقیقتاً ماہی بمعنی ماہ ہستی است

مرشح

ماہم۔ ایں ہفتہ شد از شہر بچشم سالے است — حال ہجراں تو دانی کہ چہ مشکل حالے است

ماہم = اے ماہ من۔ ایں جا ماہ بمعنی بعید معشوق است و ہفتہ و شہر و سال از مناسبات

ماہ بمعنی مہتاب کہ غیر مقصود است آوردہ شدہ

توجیہ و محتمل الضدین
مصرع
ایک قطرہ سے سمندر سے منہ کے آگے
کیا ہی تاثیر ہے واللہ تری صحبت کو
یک بیک لحظہ میں ہو جاتا ہے احمق دانا

ایہام
تضاد
دل جو چھڑایا تو اک شور مچایا میں نے
سائے ... تو جگایا میں نے

۲۸

مجرد

بخرده توان آتش افروختن　　　　پس آنگه درخت کهن سوختن

خرده بمعنی بعید انگراست ومناسبات هم مطابق معنی مقصود آورده شد۔

ابهام بمعنی در شک انداختن است و در اصطلاح استعمال لفظے را گویند که دو معنی داشته باشد یکے معنی قریب و مشهور و دیگرے معنی بعید و غیر مشهور۔ ومقصود متکلم از معنی غیر مشهور باشد۔

المدح الموجه و استتباع

ستودن ممدوح بوجہے که نتیجه مدح دیگر باشد۔

آں کند کوشش تو بر اعدا　　　　که کند بخشش تو بر دینار

زر شکل ساعدش در خون نشسته　　　　ید بیضا۔ برنگ پنجهٔ گل

شاعر اینجا صفتے چناں بیان کرد که صفت دیگر هم ظاهر شد۔

اعراض الکلام و حشو

ملیح　　متوسط　　قبیح

کلام ترائد بطور صفت یا دعا یا رفع شبهه آوردن که بغیر آں هم کلام تمام شود

ملیح ۔ صبا (کش باد جاں تازه)　　　　کشد بر عارض گل غازه

(کش باد جاں تازه) در حق صبا دعا است و خوبی معنی پیدا کند

متوسط ۔ زتیر رشک توای دلربای سیمیں تن　　　　دلم ندیم ندم شد۔ تنم عدیل عناں

اینجا (اے دلربائے سیمیں تن) نه چنداں خوبی پیدا کند و نه قبیح

قبیح ۔ مستم ز غم عشق تو مستم مستم

اینجا تکرار لفظ مستم بے فائده است و بدیں وجه قبیح۔

تنسیق الصفات

شاعر موصوف واحد را صفات متعدده بیان کند خواه از روئے استقلال خواه از روئے متعلقات

ع ده نکو خوئے نکو روئے خجسته منظر　　　　ده بلند اختر و فرخ رو و شش فرخ فال

۲۹

مستقل

خداوند بخشندهٔ دستگیر — کریم خطابخش و پوزش پذیر

متعلقات

یاقوت لبا لعل رُخا غنچه دهانا — شمشاد قدا سیم برا آفتِ جانا

تعلیق

مرتب کردن حکمے بر ثبوت یا نفی حکم دیگر اول را جزا و ثانی را شرط گویند۔

اگر بر رفیقاں نباشی شفیق — بفرسنگ بگریزد از تو رفیق

براعت استهلال

افتتاح کلام مناسب سیاق آینده کردن۔ چنانچه عرفی در تهنیت تولد فرزند خانخاناں گوید

بود در کتم عدم بر طبیعت راجائے — که خرد بر سرش استاده همی گفت بپائے

چند در پرده نشیند خلف دوده کون — محرمے نیست مگر هم تو شوی پرده کشائے

٣٠

بالخیر

الٰهی ز لطف چه گلها دمیده — نگهدار ایں را ز باد خزانی

مشام خرد را معطر نماید — نسیمے که خیزد ز باغ معانی

بگفتا سروش چو تاریخ جوئی — بجو از نسیم و ز باغ معانی

۱۷۰ ۶۴ = ۱۱ ۱۳۳۴ھ

رسالہ حروف مفردہ و مرکبہ

(نقل ریویو مندرجہ انسٹی ٹیوٹ گزٹ علی گڈھ)

فارسی گرامر میں حروف کے معنی ایک خاص وقعت رکھتے ہیں۔ ان کا یاد کرنا مبتدیوں کے لئے نہایت ضروری چیز ہے۔ مڈل سے لیکر بی اے تک برابر امتحانوں میں پوچھے جاتے ہیں۔ جناب مولوی سید نور الحسن صاحب ٹیچر ایم اے او کالج علی گڈہ نے ان کو نہایت خوش اسلوبی سے ایک نئے انداز پر ترتیب دیا ہے اور ہر حرف کے معنی کو شعروں میں ادا کیا ہے جس کے یاد کر لینے میں طلبا کو صرف انگلی پر معنی گننا کافی ہوگا۔ معنی بآسانی ہمیشہ یاد رہیں گے اور فارسی کو پڑھتے وقت کس معنی میں کونسا حرف استعمال ہوا ہے اُس پر غور کرنے میں سہولت ہوگی۔ غرضکہ طلبا کے لئے ہر طرح ضروری اور کارآمد ہے۔ قیمت فی جلد چار آنہ۔ چھپائی بہت صاف۔

ترکیب نحوی

چونکہ فارسی کے ترکیب نحوی میں انگریزی طلبا کو دقت ہوتی ہے اسلئے مبتدیوں کیواسطے یہ رسالہ بھی جناب مولوی نور الحسن صاحب نے ترکیب انگریزی سے مطابقت دیکر ترتیب دیا ہے اور اسطرح طلبا انگریزی داں کے لئے فارسی ترکیب نحوی کو نہایت سہل کر دیا ہے۔ مثال کے طور پر بطرز انگریزی و فارسی متعدد جملوں اور ترکیب کے امتحانی سوالات کو نہایت واضح طور پر حل کر کے دکھلایا ہے۔ یقین ہے کہ طلبا اس سے ضرور فائدہ اُٹھائینگے۔ قیمت فیجلد ۴/

دونوں کتابوں کے ملنے کا پتہ:

جناب مولوی سید نور الحسن صاحب

انگلش ہوس ۔ کالج علی گڈہ

DUE DATE

Date	No.	Date	No.